
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՆԱՅՔ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ, ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ, ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ (1992-1994թթ.)

ԻՍԿՈՒՀԻ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումով արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թևակոխեց պատմական նոր փուլ: Իրական անկախության ճանապարհին ԼՂՀ-ի ստեղծումն ամենավճռորոշ և գործնական քայլն էր, որին հաջորդեցին իրավական, քաղաքական, ռազմական և դիվանագիտական ինքնահաստատման գործողությունները:

1991թ. դեկտեմբերից Ադրբեյջանի կողմից սկսված զինված հարձակումը շատ որոշակի ու հստակ նպատակ ուներ՝ զավթել Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքները, բռնի տեղահանել հայ ազգաբնակչությանը: Ազգային-ազատագրական պայքարի խորացմանը զուգահեռ օրեցօր ավելի ու ավելի էին ծավալվում ռազմական գործողությունները, որի ընթացքում էլ ստեղծվեց պաշտպանական համակարգը: Այդ ուղղությամբ ձեռնարկվող կազմակերպական միջոցները նպատակասլաց, հետևողականորեն իրականացվում էին Հայաստանում և Արցախում միաժամանակ: Արդյունքում՝ մարտական գործողություններին զուգահեռ սկսեցին կազմավորվել ՀՀ զինված ուժերը և ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը (հետագայում՝ ԼՂՀ պաշտպանության բանակ):

1991թ. վերջերին և 1992թ. սկզբներին ԼՂՀ տարածքում կազմավորվեցին 10-ից ավելի վաշտեր ու դասակներ¹: Դա հնարավորություն տվեց հակամարտ ուժերի անհավասարության պայմաններում անհամեմատ կազմակերպված իրականացնելու Արցախի ինքնապաշտպանական մարտերը: Պաշտպանական մարտերին միացան հարյուրավոր կին-կամավորականներ: Նրանք, մասնակցելով մարտական գործողություններին, տղամարդկանց հետ կիսեցին պատերազմի բոլոր դժվարությունները:

Դեռևս 1988-1989թթ. հանրահավաքների ժամանակ կամավորական

¹ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001, էջ 27:

ջոկատներին զինվորագրվելու և ճակատ մեկնելու կոչերին արձագանքող կանայք, համալրելով ինքնապաշտպանական ուժերը, ճակատագրական պահին պարտավորվեցին կատարել իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ:

1989թ. ԼՂԻՄ-ում անցկացված մարդահամարի համաձայն՝ Մարտակերտի շրջանում ընդհանուր բնակչության թիվը կազմում էր 46870 մարդ, որից 24167-ը՝ կանայք²: Նրանց մի մասը կամավոր միացավ ազատամարտին, մնացածը, մնալով թիկունքում, ևս իրենց ներդրումն ունեցան ազատագրական պատերազմին՝ անտրտուն ղիմակայելով 1992-1994թթ. գրկանքներին: Հատկանշական է, որ ռազմագործողությունների մասնակից կանանց հիմնական մասն առաջին գծում զբաղվում էր բուժօգնությամբ: Սակայն շատ հաճախ օրհասական պահերին առաջին բուժօգնությունը ցուցաբերելուց բացի, նաև զենք էին վերցնում և սահման պաշտպանում: Իսկ նրանք, ովքեր մարտի դաշտ էին մեկնում զենքը ձեռքներին՝ կամավոր-ազատամարտիկ, ապա առաջին գծում մարտնչելուց բացի, մասնակցում էին բուժօգնության, սննդի մատակարարման, ճաշի պատրաստման և մի շարք այլ կազմակերպական աշխատանքների: Երևանի Սովետական շրջանի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ռուդիկ Գևորգյանը հետագայում գրած «Հավաքական ուժ» հուշագրում պատմում է. «Շրջանի պատվիրակությունը, մեկնելով Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջան, շրջագայեց սահմանամերձ գրեթե բոլոր գյուղերը: Տեսանք, որ շուրջօրյա հերթապահություն էր սահմանված այդ գյուղերում, որտեղ կանայք հերթապահում էին ցերեկային ժամերին: Սակայն նկատեցինք, որ բոլոր գյուղերում գիշերվա բոլոր ժամերին տղամարդկանց հետ հավասար հերթապահում էին նաև կանայք: Բոլորը զինված էին մեծ մահակներով: Տեղեկացանք, որ կացիններն ու եղանները կազմ ու պատրաստ էին դիմադրության համար: Գյուղերից երկուսում մենք լավ «պրծանք» կանանց ձեռքից: Մյուս գիշեր էր, մեքենայի ձայնը և շրջապատի մոտ կանգնած կանանց հրամայական «կանգնիր» բառը չլսեցինք: Տասնյակ կանայք, մահակներով զինված, հարձակվեցին մեր մեքենաների վրա, մեկից մեկուկես մետր հեռավորության վրա մեքենաները արգելակեցին: Իսկ ինչպիսի ուրախություն, ոգևորություն, որ մայր Հայաստանը իրենց հետ է: Բոլորն էլ պատրաստ էին կռվելու»³:

² Итоги всесоюзной переписи населения 1989 г. Численность наличного и постоянного населения по каждому сельскому населенному пункту по Нагорно-Карабахской автономной области, таблица 2, Москва, с. 17-18.

³ **Փևորգյան Ռ.**, Հավաքական ուժ, Երևան, 2005, էջ 427:

Հեղինակի վկայությունները փաստում են, որ նախքան լայնամասշտաբ ռազմագործողություններ սկսելը Մարտակերտի շրջանի գյուղերում առկա ինքնապաշտպանական ուժերում մեծ թիվ էին կազմում կանայք: Ստեղծված կամավորական ջոկատներին անհրաժեշտ էր միջոցներ՝ զենք, զինամթերք հայթայթելու համար: Մարտակերտի կամավորական ուժերը Վ. Բալայանի և Լ. Ազգալյանի գլխավորությամբ դիմեցին բոլոր մարտակերտացիներին՝ դրամահավաք կազմակերպելու նպատակով: Դրամահավաքին մասնակից կանանց թվում էր Արևհատ Օհանջանյանը, ով ոչ միայն դրամական միջոցներ, այլև մեծ քանակությամբ ոսկյա զարդեր տրամադրեց Մարտակերտի ինքնապաշտպանական ջոկատին: ԼՂՀ զոհված ազատամարտիկների թանգարանում Արևհատ Օհանջանյանի նկարին կից տեղեկանքում կարդում ենք. «Տրվում է Մարտակերտ քաղաքի բնակչուհի Արևհատ Շամիրի Օհանջանյանին, որ նա իսկապես իր ոսկյա զարդերը և իրերը (շղթա, ականջօղեր, ժամացույց, մատանիներ, ոսկյա դրամներ) նվիրել է Արցախի ազատագրական բանակին (հրամանատար՝ Վլադիմիր Բալայան), և այդ միջոցներով ձեռք է բերվել մեկ «ԲՄՊ-1» զրահամեքենա: ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեի Մարտակերտի շրջանի լիազոր ներկայացուցիչ՝ Ս. Աբրահամյան»:

1992թ. փետրվարի կեսերին լայնամասշտաբ նոր հարձակում սկսվեց Հյուսիսային Արցախի վրա: Հարձակվելով Մանաշիդի ուղղությամբ՝ հակառակորդը գործի դրեց զանգվածային բնաջնջման ոչ միայն «Գրադ», այլև «Ուրագան» տիպի արգելված զենքեր⁴: Ստեղծված ծանր վիճակում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը շարունակում էին համառ դիմադրություն ցույց տալ, որին մասնակցում էին ոչ միայն ջոկատները համալրած կանայք, այլև խաղաղ բնակիչները՝ ով ինչով կարող էր: Մեծ նահանջից հետո պայքարը շարունակվեց պարտիզանական եղանակով: Շահումյանի ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարն էր շրջագործկոմի նախագահ Շահեն Մեղրյանը: Ինքնապաշտպանության մեջ ներգրավված էր շրջանի ամբողջ բնակչությունը: Իսկ Մանասին Շեն գյուղում գործում էր նույնիսկ կանանց առանձին ջոկատ⁵:

Ընդգրկվելով ինքնապաշտպանական ջոկատներում՝ շահումյանցի կանայք այն համոզման էին, որ այդ ճակատագրական պահին տղամարդկանց համահավասար պարտավոր են կատարել իրենց պարտքը հայրենի երկրի,

⁴ Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994թթ., թեկնածուականատենախոսություն, Երևան, 2001, էջ 41:

⁵ «Մոռվի դղանջներ», 1992, 11 ապրիլի:

հարազատ գյուղի հանդեպ: Նրանց մեջ քիչ չէին երիտասարդ մայրերը, ովքեր մահվան վտանգի էին գնում՝ տանը թողնելով երկու, երեք երեխա: Թերևս գործում էր նաև այն հոգեբանությունը, թե լավ է իրենց ամուսինների, եղբայրների կողքին լինեն, նրանց օգնեն, քան թիկունքում մնան մշտական սպասումի ու տագնապի մեջ:

Շրջափակման պայմաններում անգնահատելի դեր կատարեցին նաև բուժաշխատողները, որոնց թվում էին Շահումյանի շրջանային հիվանդանոցի բուժքույրերը (Անիշկա Պետրոսյան, Անգին Արդուխանյան, Թամարա Շեգյան, Նելլի Առստամյան, Օֆիկ Մակարյան, Լյուդմիլա Բաղմանյան, Շուշիկ Հակոբյան, Լորա Սիմոնյան, Ասլիմ Բաշրաթյան, Էլվիրա Շախյան, Իրա (Գալինա) Զարգարյան, Կամելլա Սարգրոսյան): Նրանց պատասխանատու աշխատանքների մեջ մտնում էին հետևյալ պարտականությունները՝ օգնել բժիշկներին վիրահատությունների ժամանակ, օրերով հերթապահել, անհրաժեշտության դեպքում անգամ դոնոր լինել⁶:

Շրջանի համար դժվարին օրերին Շահումյանին օգնության էին գալիս Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի կամավորական ջոկատները, որոնց շարքերը համալրել էին նաև կանայք: Նրանց օգնությունը Հյուսիսային Արցախին լինում էր այն դեպքում, երբ լարված վիճակ էր նաև Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում:

Կամավորական ջոկատները, մեկնելով Արցախի հյուսիսարևելյան շրջան, փայլուն կերպով կատարում էին իրենց առջև դրված խնդիրը: Ընդհանրապես ջոկատների մեծ մասը գտնվում էր գյուղերում, որոնցում ընդգրկված էին 14-60 տարեկան կամավորականներ⁷:

Հայ կամավորական ուժերի՝ «Արծիվ 24» գումարտակ (Նունե Աբրահամյան, Անահիտ Լուպյան), «Գարեգին Նժդեհ» (Զարուհի Բաղալյան), «Մայիս» (Գալյա Գյուրջյան, Լորետա Գյուրջյան), «Կարս» (Նվարդ Դուդուկյան), Ղազանչի (Ալվարդ Շեկյան), Մանաշիղի (Զոյա Մարտիրոսյան), Խրամորթ (Լենա Շամիրյան), «Ադանա» (Ալվարդ Կոստանդյան), «Սիսակ» (Մարիետա Խաչատրյան), «Տոռոզյան» և «Նաիրի» (Սուսաննա Կոստանդյան), «Անահիտ» (Անահիտ Մարտիրոսյան), «Աղբյուր Սերոբ» (Նաիրա Սահակյան), «Եղնիկներ» (Արմինա Նալբանդյան), «Խաչակիրներ» (Անժելա Զալյան), Արմավիր (Լուիտա

⁶ Ղահրամանյան Կ., Օջախի գիրք. Հոլը կանչում է, գիրք Բ, Երևան, 2005, էջ 575:

⁷ Աբրահամյան Հ., Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 3, Երևան, 2006, էջ 117:

Վարդանովա), Սևան (Անժելա Հակոբյան) և «Ջորավար Անդրանիկ» (Մարիետա Սարգսյան) ջոկատների կազմ ընդգրկվելով՝ կանայք պատերազմի ողջ ընթացքում մասնակցեցին Արցախի հյուսիսարևելյան և հյուսիսարևմտյան շրջանների ռազմական գործողություններին⁸, որի ժամանակ նրանցից ոմանք զոհվեցին և վիրավորվեցին՝ անձնական օրինակով ապացուցելով, որ հայ կինը կարող է լինել նաև հայրենիքի զինվոր:

1990թ. անդամագրվելով «Մեծն Տիգրան» զորախմբին՝ Շահումյան մեկնեց Մարիետա Սարգսյանը: Նրա մարտական ուղին շարունակվեց «Ջորավար Անդրանիկ» ջոկատի հետ, որը 1991թ. մարտ ամսից մասնակցում էր Շահումյանի շրջանի ինքնապաշտպանությանը, այնուհետև՝ Արծվաշենի, Շամշադինի (Տավուշ) մարտական գործողություններին: 1992թ. ստեղծվեց Մասիսի շրջանի զորամասը, որի կազմում Մարիետա Սարգսյանը, մեկնելով Լաչինի շրջան, թեժ ռազմագործողությունների ժամանակ ջոկատի հետ շրջափակման մեջ ընկավ: Այստեղ, նա, օգտագործելով իր փորձն ու մարտական կոփվածությունը, անձնագոհություն ցուցաբերելով, կարողացավ մնացած զինվորների հետ դուրս գալ թշնամական օղակից: Իսկ արդեն երկու ամիս հետո զորամասը տեղափոխվեց Մարտակերտի շրջան՝ Մուլալար, որտեղից պետք է շարժվեին դեպի Քարվաճառ: Հակառակորդ կողմը զգում էր, որ հայերի ռազմական ճնշումն օրեցօր ուժեղանում է, որի ընթացքում էլ նա նոր ուժեր ու տեխնիկա էր կենտրոնացնում: Այդ օրերին հանկարծակի սկսված ուժեղ հրետակոծությունների ժամանակ՝ մարտական ծառայությունների կատարման ընթացքում Մարիետա Սարգսյանը ծանր վիրավորվեց և տեղափոխվեց հիվանդանոց, որտեղ և մահացավ⁹:

«Մեծն Տիգրան» ջոկատի¹⁰ շարքերում Շահումյանի ինքնապաշտպանությանը միացան նաև կամավորականներ Կարինե Հովսեփյանը և Մելսիդա Հարությունյանը¹¹, որոնք մինչև հրադադար մնացին ռազմի դաշտում և մասնակցեցին նաև Շուշիի, Լաչինի, Մարտակերտի շրջանների ազատագրական

⁸ «Մարտիկ», 1995, 26 հունվարի – 1 փետրվարի, թիվ 7:

⁹ Վարդումյան Հ., Կին ազատամարտիկները, Երևան, 2003, էջ 40:

¹⁰ «Մեծն Տիգրան» ջոկատը կազմավորվել էր 1989 թ. Երևանում, որի հրամանատարն էր Կորյուն Ղումաշյանը: Լինելով առաջին կամավորական ջոկատներից մեկը՝ 1989-1994թթ. մասնակցեց ՀՀ Գորիսի (Կոռնիձոր), Արարատի (Երասխ), Վայքի (Քարծուհի), Սիսիանի (Սոֆլու) և ԼՂՀ Շահումյանի (Էրքեջ), Մարտակերտի, Լաչինի, Քարվաճառի շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին:

¹¹ «Հայ զինվոր», 2010, 10 մայիսի:

մարտերին¹²: Հրամանատար Կ. Ղումաշյանն իր օրագրում հետևյալ կերպ է ներկայացնում Կարինե Հովսեփյանին. «Նա մեր ջոկատի տղաների համար իսկական գթության քույր էր: Տղաները նրան Սոսե մայրիկի պատվին Սոսե էին ասում: Կռվի առաջին օրվանից մինչև հրադադարի օրը մեզ հետ էր՝ զենքը ձեռքին, առաջին գծում: Նա թշնամու վրա կրակող հայուհի էր: Հիշողությունիցս չի ջնջվում նրա հետևյալ խոսքը, որ մեզ համար թևավոր խոսք էր դարձել. «Ես հայրենիքին տվեցի կնոջ համար ամենաթանկը՝ մայր կոչվելու իրավունքը»: Նա դեռևս կենդանության օրոք պարզևատրվել է «Արիության» և «Մարտական ծառայության համար» մեդալներով... «Տիգրան Մեծ» վարժարանի ռազմական ամբիոնի հայոց պատմության լսարանը անվանակոչել ենք այդ հերոս հայուհու անունով»¹³:

Օգտագործելով Գյանջա (պատմական Գանձակ) քաղաքում տեղակայված նախկին խորհրդային 4-րդ բանակի ուժերը՝ 1992թ. հունիսի 12-ին ազերի զորամիավորումները լայնածավալ հարձակման անցան ԼՂՀ հյուսիսարևելյան, արևելյան և հարավարևելյան սահմանների ամբողջ երկարությամբ՝ Հաղրուփոց մինչև Շահումյան¹⁴: Թշնամուն հաջողվեց զավթել ամբողջ Շահումյանի շրջանը, Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, Ասկերանի շրջանի մի շարք գյուղեր: Հյուսիսային Արցախում հակառակորդի լայնածավալ հարձակման հետևանքով բռնագաղթի ճանապարհը բռնեցին հանրապետության ավելի քան 40 հազար բնակիչներ, ավերվեցին և հրկիզվեցին տասնյակ բնակավայրեր¹⁵: Շահումյանի անկումից հետո ինքնապաշտպանական մի ջոկատ Շահեն Մեղրյանի գլխավորությամբ այդպես էլ չհեռացավ շրջանի տարածքից՝ շարունակելով պայքարը պարտիզանական եղանակով, որն էլ աջակցություն գտավ Արցախի իշխանությունների կողմից¹⁶:

¹² Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ., հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 285:

¹³ <http://www.hayzinvor.am/19863.html>.

¹⁴ **Հասարթյան Ս.**, Պաշտպանության բանակի պաշտպանական շրջանները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2008, էջ 19:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 20:

¹⁶ Շահումյանի պաշտպանականը կամ վեցերորդ պաշտպանական շրջանը կազմավորվել է Ղարաբաղա-ադրբեջանական հակամարտության գոտում ծավալված ակտիվ մարտական գործողությունների ավարտական փուլում: Զորամասի ստեղծման համար հիմք է ծառայել «Եղնիկներ» պարտիզանական ջոկատը, որը ձևավորվել է 1992 թ. հունիսի 25-ին Հաթերք գյուղում՝ Շահումյանի անկումից անմիջապես հետո:

Այդ դժվարին օրերին պարտիզանական ջոկատին միացավ բժշկուհի Արմինա Նալբանդյանը և մինչև հրադադար մնաց մարտական ընկերների կողքին: Դիմելով բոլոր կազմակերպություններին՝ նա պաշտպանության նախարարության, ՀՕԽ-ի աջակցությամբ «Եղնիկների» բազայում կազմակերպեց դաշտային հոսպիտալ¹⁷:

1993թ. դեկտեմբերի 23-ին ազերիները մեծ ուժերով հարձակվեցին Գոյթափա տեղանքի ուղղությամբ: Ուժերն անհավասար էին, և հայ ինքնապաշտպանական ուժերը ստիպված էին նահանջել: Վիրավորների, զենքի և զինամթերքի հետ հոսպիտալն էվակուացնել հնարավոր չէր, հարկավոր էր ոչնչացնել՝ թշնամուն չթողնելու համար: Այսպես, դաշտային հոսպիտալը գործեց մինչև 1993թ. դեկտեմբերի 27-ը, իսկ նահանջը տևեց մինչև Մաղավուզ: Արտատափ կոչվող անտառոտ տեղանքում հիմնավորվելով՝ «Եղնիկները» նորից անցան իրենց պարտականությունների կատարմանը: Իսկ բժշկուհին ստիպված էր ամեն ինչ սկսել սկզբից ու նորից դիմեց Ստեփանակերտ՝ ՀՀ պաշտպանության նախարարություն, ՀՕԽ՝ դարձյալ կազմակերպելու դաշտային հոսպիտալ, որի ծառայություններից օգտվում էին ոչ միայն «Եղնիկներ» ջոկատը, այլ նաև շրջակա բնակավայրերի և զորամիավորումների կարիքավորները¹⁸: Ա. Նալբանդյանը, ենթարկվելով պատերազմի փորձությանը, գերազանց քննություն բռնեց: Նրա շնորհիվ փրկվեցին բազմաթիվ վիրավոր ազատամարտիկներ: Ծառայությունը շարունակեց մինչև հրադադար, որից հետո վերադարձավ իր նախկին աշխատանքին:

1992թ. ամռանն ադրբեջանական ուժերի լայնածավալ հարձակման արդյունքում հուլիսի 4-ին գրավվեց Մարտակերտ քաղաքը, այնուհետև՝ շրջանի մի մասը: Մարտերն ընթանում էին փոփոխական հաջողություններով: Հայկական ուժերը, Հաթերքը կորցնելուց հետո, ստիպված էին ամրանալ Կիչանում: Այդ օրերին Սիրանուշ Առուշանյանը Հաթերքի ջոկատի հիմքի վրա կազմավորված ստորաբաժանման հետ էր, որի շարքերում էլ մասնակից դարձավ Իմերեթ-Քերավենդ, Աղդաբան, Ումուլթու գյուղերի թշնամական հենակետերի վերացմանը, իսկ 1993թ. փետրվարին՝ Մարտակերտի վերին ձորակի՝ Դրմբոն, Վերին Հոռաթաղ, Հարությունագոմեր, Վաղուհաս, Ջլդրան, Զարդախաչ, Հաթերք, Զագլիկ, Ումուլթու գյուղերի ազատագրմանը: Նա՝ որպես մարտիկ, ակտիվորեն մասնակցում էր բոլոր մարտերին, իր համառությամբ, նվիրվածու-

¹⁷ Վարդույան Հ., Աստվածների կանչը, Երևան, 2004, էջ 144:

¹⁸ «Մարտիկ», 1998, 10 հուլիսի:

թյամբ ոգեշնչում մարտական ընկերներին: Ռազմական գործողությունների ընթացքում երեք անգամ վիրավորվեց, սակայն երկամսյա բուժումից հետո կրկին վերադարձավ շարք և ծառայությունն արդեն շարունակեց Մաղավուզում՝ 2-րդ գումարտակում, որի շարքերում էլ մասնակցեց Մաղավուզի, Լյուլասազի, Լևոնարիսի, Մատաղիսի, 3-րդ սովխոզի և Օմարի բարձունքների ազատագրմանը: Սիրանուշ Առուշանյանը հրադարձարից հետո շարունակեց ծառայությունը և միայն 1996թ. զորացրվեց ավագ լեյտենանտի կոչումով¹⁹: Գեներալ-մայոր Ժորա Գասպարյանը հիշում է. «Հաթերքից Սիրանուշ անունով մի ճերմակահեր կին միշտ մարտի դաշտում էր՝ ավտոմատն ուսած, պատահել է՝ թեժ մարտերին հարցրել եմ՝ Հաթերքից քանի՞ հոգի կան, միայն այդ կինն է եղել...»²⁰:

Երկրի համար ծանր օրերին Մարտակերտի գումարտակը հետզհետե համալրվում էր կանանց հաշվին, որոնք, կամավորագրվելով հայկական զինված ուժեր, պատվով էին կատարում բոլոր մարտական առաջադրանքները: Արցախի համար օրհասական պահին հայ ինքնապաշտպանական ջոկատին միացան Աիդա Սերոբյանը²¹, Գայանե Մարգարյանը²², որոնք մասնակցեցին Մարտակերտի և Քարվաճառի ազատագրական մարտերին: Վերջինս զոհվեց 1994 թ. հունվարի 9-ին Մաղավուզ գյուղի մատույցներում՝ մարտական ծառայության ընթացքում:

Հայրենիքի պաշտպանության համար իր կյանքը զոհաբերեց նաև ազատամարտիկ Կարինե Գևորգյանը, ով, 1992 թ. Արցախ մեկնելով, միացավ Մարտակերտի ինքնապաշտպանական ուժերին: Նա սկզբում՝ 1992 թ. նոյեմբերին, ծառայության անցավ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերում՝ Արկադի Տեր-Թադևոսյանի (Կոմանդոս) հրամանատարությամբ, ապա հետագայում համալրեց Մարտակերտի գումարտակի շարքերը և 1992-1993 թթ. մասնակցեց Մարտակերտի Գետավան, Հաթերք, Սարսանգի ջրամբար, Մեծշեն, Մաղավուզ գյուղերի, Օմարի պաշտպանական և ազատագրական գործողություններին: Օրհասական պահերին Կարինե Գևորգյանը կատարում էր հնարավորինս և հանուն նպատակի մասնակից դառնում ամենաթեժ մար-

¹⁹ Աղաջանյան Մ., Հաթերք, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 452:

²⁰ «Ազատ Արցախ», 2000, 20 փետրվարի, թիվ 12:

²¹ Վարդումյան Հ., Ճանապարհ անմահության, Երևան, 2002, էջ 17:

²² Նույնի՝ Կին ազատամարտիկները, Երևան, 2003, էջ 29-30:

տերին, որի ընթացքում՝ 1993 թ. հունիսի 13-ին, Մաղավուզ գյուղի համար մղվող մարտում զոհվում է²³:

Չնայած վտանգը մեծ էր, այնուամենայնիվ կանայք շարունակում էին արձագանքել զինված ուժերի հայտարարություններին և մեկնում առաջին գիծ: 1992 թ. նվիրյալների շարքերը համալրեց և 1994 թ. ռազմի դաշտում նահատակվեց Նունե Աբրահամյանը: Նա 1992 թ.՝ Արծվաշենում առաջին մկրտությունը ստանալուց հետո, «Արծիվ-24» գումարտակի կազմում մասնակցեց մի շարք ռազմական գործողությունների: Գումարտակը կազմավորվել էր 1992 թ. օգոստոսի 16-ին Երևանում Վ. Սարգսյանի նախաձեռնությամբ, որում ընդգրկված էին ՀՀ տարբեր շրջանների ազատամարտիկներ: Նունե Աբրահամյանը հաղթական երթերի ընթացքում մշտապես եղել է առաջին գծում և ծառայել անձնվիրաբար: Մարտական ընկերները վկայում են, որ տասը ամիս տուն չի վերադարձել, չի հանել սանիտարական պայուսակը և այդ ընթացքում փրկել է տասնյակ ազատամարտիկների: 1992-1993 թթ. գումարտակի կազմում մասնակցել է Առաջաձորի, Դրմբոնի, Հաթերքի, Սարսանգի ջրամբարի, Կուսապատի, Օմարի լեռնանցքի, ինչպես նաև Աղդամի, Հորադիզի, Կուբաթլուի, Զանգեզանի ազատագրմանը:

1993 թ. թեժ մարտեր էին ընթանում Օմարի լեռնանցքում, որտեղ էր նաև «Արծիվ» գումարտակը: Այն ժամանակ, երբ հայկական կողմը Յանշակ գյուղի մոտ շրջափակման մեջ հայտնվեց, սկսվեցին թեժ մարտեր, որի ընթացքում՝ հունվարի 31-ին, Նունե Աբրահամյանը ծանր վիրավորվեց և մահացավ Դրմբոնի զինվորական հիվանդանոցում: Եռաբլուրում մի սուրբ մասունք ևս ավելացավ²⁴:

1992 թ. անդամագրվելով մահապարտների «Արծիվ-1» գումարտակին՝ Արցախ մեկնեց նաև Անահիտ Հովհաննիսյանը, ով, մասնակից դառնալով գումարտակի վարած մի շարք մարտական առաջադրանքներին՝ Մարտակերտի շրջանի Չլդրան, Վաղուհաս, Հարությունագոմեր, Վանք գյուղերի ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին, զինադադարը դիմավորեց մարտի դաշտում²⁵:

Զինվորական գործում կանայք թեև թվով քիչ էին, սակայն նրանց ներկայությունը մեծ ներգործություն էր ունենում մարտիկների հոգեբանության

²³ **Նանագույան Ս.**, Արծիվները բարձունքներ են տենչում, գիրք Գ, Երևան, 1993, էջ 25: «Հայրենյաց պաշտպան», 2013, 1 մարտի, թիվ 7:

²⁴ «Մարտիկ», 1998, 30 հունվարի:

²⁵ **Զանիկյան Գ.**, Մահապարտները, Երևան, 2002, էջ 39:

և գործի վրա: Անշուշտ, ռազմական գործողություններին մասնակից կանանց առաջ էր մղում հայրենիքին օգտակար լինելու գաղափարը: Նրանց թվում էին նաև Անժելա Զալյանը, Գայանե Մեջլումյանը, Սվետլանա Մկրտչյանը, Սվետլանա Աբրահամյանը, Սուսաննա Կոստանդյանը, Անահիտ Մարտիրոսյանը, Արևիկ Սարգսյանը, Լուիտա Վարդանովան, Լիանա Մկրտումյանը, Անժելա Հակոբյանը, Պալինա Գրիգորյանը, Շուշանիկ Թահմիզյանը, Հեղինե (Ջեմմա) Հովհաննիսյանը, Աղավնի Սահակյանը, Նաիրա Սահակյանը, Թամարա Աբրահամյանը, Նվարդ (Նոնա) Դուդուրյանը, Նունե Աթայանը և շատ ուրիշներ:

Մինչև ռազմական բժշկական ծառայության ստեղծումը Շահումյանի, Մարտակերտի շրջաններում հիվանդ և վիրավոր ազատամարտիկների բժշկական սպասարկումն իրականացվել է ինքնօգնությամբ և փոխօգնությամբ՝ բուժօգնության անհատական միջոցներով, կամավոր մեկնած բժիշկների, բուժքույրերի, տեղական հիվանդանոցների, բժշկական կետերի քաղաքացիական բուժանձնակազմի օգնությամբ: Ընդհուպ մինչև զինադադար ՀՀ-ից կամավոր և գործուղումով Արցախի հյուսիսարևելյան և հյուսիսարևմտյան շրջաններ մեկնած վնասվածքաբաններ, օրթոպեդներ, վիրաբույժներ, անեսթեզիոլոգներ, համաճարակաբաններ կատարել են բացառապես բարդ և լրացուցիչ խնդիրներ՝ անհրաժեշտ բուժօգնություն ցույց տալով ազատամարտիկներին՝ ապահովել նրանց վերադարձը մարտադաշտ, կանխել համաճարակները և վարակիչ հիվանդությունները: Նրանց շարքերում էին նաև Արմենուիի Քաբաբյանը, Ալվարդ Գասպարյանը, Թամարա Հարությունյանը, Անահիտ Հովհաննիսյանը և շատ ուրիշներ, ովքեր, կամավոր մեկնելով Շահումյանի և Մարտակերտի շրջաններ, բժշկական օգնություն ցուցաբերեցին ոչ միայն վիրավոր ազատամարտիկներին, այլ նաև խաղաղ բնակչությանը²⁶:

Անցնելով ամբողջ ռազմաճակատի երկայնքով՝ կանայք ևս ունեցան զոհեր և վիրավորներ ու իրենց արիությամբ ցույց տվեցին, որ կինն էլ կարող է իր ուսին զենք կրել և մարտադաշտում լավ զինվոր, հայրենիքի պաշտպան լինել: Առհասարակ, արցախյան ազատամարտում մեծ դեր ունեցան Հայաստանի և Արցախի կանայք: Արդարև, հերոսություն էր պարզապես այդպես անտրտունջ դիմակայել 1992-1994թթ. զրկանքների՝ ռմբակոծություններին, ճակատից եկող հաղորդագրություններին, նկուղներում ապրելուն, ցուրտ ու մուգ գիշերներին, հացի սրտմաշուկ հերթերին:

²⁶ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ., հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 120-149:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արցախը ևս ունեցավ իր հերոսուհիները, որոնց մի մասն իրենց մարտական ուղին անցան Արցախի հյուսիսարևելյան և հյուսիսարևմտյան շրջանների ինքնապաշտպանության մարտերում:

Շարժման սկզբնափուլում Հայաստանում և Արցախում տարերայնորեն կազմավորված առաջին կամավորական և աշխարհագրային ինքնապաշտպանական ջոկատների շարքերը մտած կանայք հետագա ամբողջ պատերազմի ընթացքում ցույց տվեցին, որ նրանց մասնակցությամբ կամավորական ջոկատներն Արցախում և Հայաստանում փայլուն և պատվով կատարեցին իրենց ստանձնած պարտավորությունները: Հայոց արժանապատիվ կանայք իրենց գործունեությամբ ապացուցեցին, որ հանուն հայրենիքի պաշտպանության պատրաստ են իրենց ուսերին տանել ողջ ծանրության բեռի մի մասը: Նրանցից ոմանք իրենց կյանքը զոհաբերեցին, ոմանք էլ մարտերի ընթացքում թեկուզ վիրավորվեցին, սակայն ապաքինվելուց հետո վերադարձան մարտի դաշտ և շարունակեցին պայքարը մինչև զինադադար: Կանանց մի մասն էլ մնալով թիկունքում՝ ոչ պակաս կարևոր դեր ունեցավ. նրանց ուսերին էին դրված ընտանիքի հոգսը, ինքնապաշտպանական ուժերին սնունդ մատակարարելը, մարտնչողներին հույս ու հավատ ներշնչելը:

Քանալի քաներ - կանայք, համազգային, ինքնապաշտպանություն, նպաստել, պայքար, ազատագրում, անկախություն, հաղթանակ, վիրավորներ, զոհեր:

ЖЕНЩИНЫ В БОЯХ ЗА ОБОРОНУ ШАУМЯНА, МАРТАКЕРТА, КАРВАЧАРА (1992-1994 ГГ.)

ИСКУИ АВАНЕСЯН

Арцах тоже имел своих героинь, часть из которых прошла свой боевой путь в боях самообороны в северо-восточных и северо-западных районах НКР.

На начальном этапе движения женщины, вступившие в ряды первых добровольных и ополченческих самооборонительных отрядов, стихийно сформированных в Армении и Арцахе, в дальнейшем, на протяжении всей войны, показали, что с их участием добровольческие отряды в Армении и Арцахе блестяще исполнили задачи, поставленные перед ними ими же. Они своей деятельностью доказали, что во имя защиты родины готовы на своих плечах нести часть этого тяжелого бремени. Некоторые из них пожертвовали своей жизнью, некоторые в ходе боев хоть и были ранены, но после выздоровления

вернулись на поле боя и продолжали борьбу до перемирия. Другие, оставаясь в тылу, сыграли не менее важную роль: на их плечи были возложены семейные заботы, снабжение сил самообороны едой, а также миссия вселять в сердца бойцов веру и надежду.

Ключевые слова – женщины, общенациональный, самооборона, способствовать, борьба, освобождение, независимость, победа, ранения, жертвы.

ARTSAKH WOMEN IN THE BATTLES OF SHAHUMYAN, MARTAKERT, AND KARVACHAR (1992-1994)

ISKUHI AVANESYAN

Artsakh, too, ha heroines. Some of them have fought in the self-defense battles in the north-eastern and north-western regions of Artsakh.

On the outbreak of the movement to unify the Nagorno-Karabakh autonomous region with Armenia, Some women joined the newly forming irregular volunteer brigades and self-defense militia detachments. These women all through the Nagorno-Karabakh war have admiringly fulfilled the tasks that they had undertaken. They have proved by their undertakings that they are ready for the defense of their homeland to bear a certain portion of the war burdens. Some perished; many others got injured but returned to the front line after recovering and fought until the ceasefire. Other women staying at their homes played an important role as well. They took care of the families, provided the volunteers with food and inspired them with confidence, hope and faith.

Key words – women, nationwide, self-defense, be a hand in, struggle, liberation, independence, victory, wounded, victims.